

БЕЗПЕКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Полтораков Олексій Юрійович,
кандидат політичних наук

*Життя суспільства керується законами,
що не залежать від свавілля будь-кого.*

Лев Мечніков (1838–1888)

Актуальність дослідження обумовлена тим, що забезпечення безпеки як проблема соціально-політичного характеру дедалі більше доповнюється також соціально-культурною складовою. Це пов'язано як із процесами становлення та розвитку «постіндустріального суспільства» (або «суспільства ризику» за У. Беком), так і з ускладненням соціального буття загалом. У суспільствознавчих колах тривають суперечки про природу безпеки та про предмет безпекових досліджень. Базові категорія «безпека» та поняття «національна безпека» є міждисциплінарними, синтетичними категорією/поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук. Це змушує досить широко тлумачити дану категорію. Усталеного суспільствознавчого визначення «безпеки» поки не існує. «Національна безпека» як «видава» категорія є складовою концепту «безпеки», однак сама категорія «безпека» інтегрується з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, зі сфери політичних наук (де категорія «безпека» поряд з категорією «національний інтерес» займає центральне місце), а з іншого – з воєнних наук. «Дослідження (національної) безпеки» як науково-практична дисципліна відносно нова. Однак і «наука про безпеку» як науково-теоретична дисципліна («сек'юритологія») – міждисциплінарна сфера знань – поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної концептуально-методологічної бази та стрункої структури.

Ключові слова: безпека, національна безпека, суспільство, суспільствознавство, наукова дисципліна.

Poltorakov Oleksiy

SECURITY STUDIES IN SOCIAL-PHILOSOPHIC CONTEXT

Actuality of the study is caused by the fact that security provision as a problem of social-political character is of more supplemented with its social-cultural one. It is connected both with processes of “post-modern” society (“risk society” by U. Beck) development and complication of social being as a whole. In the circles of social studies there are discussions on the nature of security and on the subject of security studies. Basic “security” category as well as “national security” term are trans-disciplinary and synthetic ones of political and social sciences, military and economic ones. It makes to interpret the category quite widely. The stable social studies definition of “security” still does not exist. “National security” as a specific category is a part of “security” concept, but the “security” category is being integrated from adjacent fields of social sciences: from the political sciences (where the “security” category together with the “national interests” one is the key one) on the one hand, and from the military sciences – from the other. “(National) security” studies as a scientific-practical discipline are quite new. However, “securitology” as a scientific-theoretical discipline – of inter-disciplinary character – still has not been fully formed and has not achieved serious theoretical-methodological basis and slim structure.

Keywords: security, national security, society, social studies, scientific discipline.

Сучасний розвиток людства характеризується принциповістю змін. Вони настільки масштабні та динамічні, що вимагають концептуального осмислення, комплексного та глибокого аналізу всіх чинників та тенденцій, які зумовлюють і визначають розвиток соціуму, об'єктивної оцінки соціальних відносин та процесів у всьому їх різноманітті, суперечливості і складності. Від початку нового тисячоліття проблема безпеки набуває дедалі новіших змістів. Це стосується безпеки людства, яке постало перед викликом зміни парадигми безпеки або перетворення сучасних тенденцій «безпечного розвитку» на загрозу своєму існуванню [9].

Можна частково погодитися з думкою соціолога У. Бека в тому, що людство ще не вступило в епоху постмодернізму (тобто ми продовжуємо жити у «суспільстві ризику» як новій формі індустріального суспільства). Ще З. Фрейд у праці «Незадоволеність культурою» (1930) підмітив, що «цивілізована людина проміняла частину своїх шансів бути щасливою на певні елементи безпеки». Зараз – разом з У. Беком – можна звернути увагу на те, що процес модернізації постіндустріального суспільства вже породив такі нові соціальні конфігурації, як «суспільство ризику», у якому змінюється якість спільності, а рушійною силою стає безпека: «Рушійну силу класового суспільства можна висловити однією фразою: «Я прагну їсти!» Рушійна сила суспільства ризику виражається фразою: «Я боюся!» Місце спільності потреби займає спільність страху» [1, 60].

Сучасне безпекознавство як перспективна фундаментальна наукова дисципліна філософського характеру [1, 6, 14] розробляється дослідниками [7-9, 17-19] через прикладні дослідження суміжних суспільствознавчих теорій. У свою чергу, національне безпекознавство [4, 7, 16] як фундаментальний науковий напрям у системі забезпечення національної безпеки України формується через прикладні дослідження відповідних фундаментальних теорій у даній сфері [9],

а також через інтеграцію на засадах методології міждисциплінарного підходу [4], різноаспектних знань про національну безпеку [7, 16] інших наук і теорій. Ключовим напрямом сучасних досліджень у галузі національної безпеки є застосування соціально-філософських ідей і методів до аналізу соціополітичних та соціокультурних систем [4, 7, 11-12]. Також дослідники акцентують увагу на завданні з виявлення та розроблення узагальнених ідей [4], на базі яких формуються нові концептуальні уявлення. Застосування ними синергетичного підходу до дослідження системи забезпечення національної безпеки концентрує увагу на тих ідеях, які пов'язані з розкриттям сутності процесів самоорганізації складних нелінійних динамічних систем, пізнанням основ вибірковості, цілеспрямованості процесів функціонування та управління цими системами.

На думку багатьох сучасних суспільствознавців, поняття «страх», «безпека» та «небезпека», «ризик» та «загроза» – одні з ключових аналітичних конструктивів суспільствознавства, важливих для розуміння сучасності та «пізньої сучасності». Постіндустріалізм призводить до того, що вони починають набувати дедалі більш соціально значущого, резонансного характеру.

Сучасному суспільству стає дедалі більш властивим прагнення до нового та незвіданого, воно менше рефлексує з приводу можливих наслідків, а тому сміливіше йде на ризик. Невипадково «профіль ризику» (Е. Гідденс) у моделях соціально-політичної та соціально-економічної поведінки стає сьогодні системою характеристикою. Процес становлення та розвитку постіндустріального суспільства відбувається саме в умовах, властивих «суспільствам ризику».

Стан стійкості соціальної системи до зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає і безпеку суспільства, особистості та держави [4].

Значущість суспільствознавчої проблематики безпеки посилюється також тим, що у філософсько-теоретичних і науково-практичних масштабах її осмислен-

ня дотепер не сформовано чіткого уявлення про взаємозв'язок тенденцій суспільного розвитку, спрямованих на політико-економічну інтеграцію та зростання впливу соціально-гуманітарних чинників на суспільні процеси і характер суспільних відносин. Ці обставини актуалізують завдання розробки адекватних соціально-філософських концепцій та суспільствознавчих теорій безпеки.

Для досягнення мети забезпечення «оптимуму» (або навіть «максимуму») безпеки особливого значення набуває проблема глибокого наукового аналізу й оцінки практичної діяльності соціальних структур та інституцій безпеки. (Згадаймо, що ще нобелівський лауреат з економіки (1974 р.) Ф. фон Хайек не без жалю констатував, що «...привілей безпеки вочевидь набирає... дедалі більшої ваги... Кінець кінцем таких гарантій люди жадають за будь-яку ціну, навіть за ціну свободи».) Тому виявлення та суспільствознавчий аналіз профільних чинників, оцінка соціальної ситуації (зокрема, моніторинг соціальної напруги, суспільної довіри тощо) та розробка сценаріїв можливого її розвитку набувають додаткової актуальності та значущості.

У контексті процесів демократичних трансформацій в таких країнах як Україна [10], на особливу увагу заслуговує феномен, відзначений польським соціологом П. Штомпокою: клімат довіри в суспільстві порушується саме в період радикальної реорганізації політичних і соціальних інститутів. «Коли відбувається швидка та радикальна зміна суспільства, без чіткого напрямку та зрозумілого змісту, екзистенційна безпека опиняється під сумнівом, і з'являється загальна недовіра» [18, 365].

У рамках сучасних тенденцій розвитку наукового знання (епістемологічного переходу від дисциплінарності до проблемності) особливо актуалізуються дослідження, які мають міждисциплінарний або трансдисциплінарний характер, коли погляд на «класичну» для однієї наукової дисципліни проблему доповнюється поглядом під кутом зору іншої наукової дисципліни. Водночас, сам су-

часний соціогуманітарний дискурс стає багато в чому «безпекоцентричнішим», а категорія/концепт «безпека» дедалі активніше використовується як базовий у численних дисциплінах суспільствознавчого сегменту знань, зачіпаючи не тільки «традиційні» (воєнно-політичну або політико-економічну), але й «нетрадиційні» соціогуманітарні чи навіть соціокультурні сфери. Проте таке «поширення» (*wide-spread*) категорії істотно позначається на змісті («внутрішньому» та «зовнішньому»), який кожний окремий контекст дискурсу «вкладає» в неї.

З огляду на це, в історико-суспільствознавчому сегменті «почав формуватися принципово новий підхід до «соціального», як його розуміють сьогодні, – у міждисциплінарній співпраці, в увазі до конкретних сюжетів чи малих соціальних груп, до суб'єктивних рефлексій, антропологічних ракурсів тощо» [13, 224]. Відповідно до нього безпеку потрібно розглядати як двоєдину соціополітичну та соціокультурну систему, всі складові якої тісно взаємопов'язані.

Останнім часом відбуваються зміни просторово-часових уявлень, які склалися в модерністському світовідчутті та «класичному» (західно-центричному) науковому знанні. Суспільства перестають розглядати як такі, що живуть за одним соціальним годинником, заведеним за «законами» і «закономірностями» мета-нарративу. В 1990-х рр. переосмислення ідей М. Фуко про переривчастість історії істотно сприяло подоланню уявлень про культурні ієрархії, що були вже неадекватні новим соціокультурним реаліям [14-15]. У результаті такого переходу (що отримав назву «культурного повороту») процес «глокалізації» – одночасного об'єднання світу глобальними системами і його розщеплення на етнорегіональні складові – вже аналізується не тільки в рамках спеціальних досліджень історико-культурного плану, але й в дослідженнях соціогуманітарних загалом.

Термін «безпека» почали вживати ще в ХІІ ст. Він означав спокійний стан духу людини, що вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Для порівняння, в

Росії це поняття використовувалося нечасто: вперше термін «державна безпека» було вжито в «Положенні про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 серпня 1881 р.

Поняття ж «національна безпека» було введено у державно-політичний лексикон 1904 р. тодішнім президентом США Т. Рузвельтом. Відтоді з переважно воєнно-політичної точки зору в США та інших країнах Заходу під «національною безпекою» (*national security*) розуміють стан, що є результатом здійснення оборонних заходів, які підвищують захищеність держави від ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання. Безпеку також розглядають як комплекс заходів, що вживаються для захисту від будь-якого зовнішнього впливу, спрямованого на порушення ефективності функціонування об'єкта. При цьому особлива увага, принаймні в США, приділяється саме проблемам національної безпеки. Так, американський фахівець Г. Браун визначав національну безпеку як «здатність зберегти фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього впливу свої характер, інститути та систему управління, контролювати свої кордони» [8, 12-13].

Для порівняння, домінуючий у сучасній українській науці підхід тлумачить безпеку як «рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники». При цьому «розрізняють воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку». Крім того, «важливий чинник політики будь-якої держави – національна безпека» [5, 385].

Слід – принаймні у герменевтичному фокусі – також враховувати, що ми живемо «в мові», а мова та слова, на що звертав увагу ще В. фон Гумбольдт [3], мають внутрішню форму, і люди використовують їх смисли, що породжуються чи ін-

дукуються саме формою. Наприклад, в українській мові зазвичай важко «розвести» соціально-гуманітарне або воєнно-політичне розуміння безпеки (яке в англійській літературі окреслює термін *security*) та його природничо-технічне розуміння (яке в англійській літературі окреслює термін *safety*). Актуальність цієї проблеми посилюється тим, що в добу постмодерну відбувається зсув «від «матеріалістичних» цінностей з опорою на економічну та фізичну безпеку до цінностей «постматеріальних», з опорою на проблемах індивідуального самовираження та якості життя» [6, 10].

Крім того, самі мовно-лексичні контексти використання терміну «безпека» можуть істотно різнитися, виступаючи в декількох вимірах. З одного боку, спостерігається «проактивне» розуміння безпеки як певної «страховки» від небажаного збігу обставин, за яку суб'єкт соціальних відносин має заплатити певну ціну (для порівняння: в італійській мові для цього існує своєрідна термінологічна пара *sicurezza* та *assicurazione*, в українській – безпека та забезпечення). З іншого боку, спостерігається сприйняття безпеки як ситуації спокою, пов'язаної з відсутністю загроз (те, що в польській мові виражається терміном *bezpieczeństwo*, спорідненим українському).

Наприклад, львівська дослідниця А. Колодій аналізувала безпекові аспекти національної єдності та патріотизму, виходячи «з розуміння національної безпеки як здатності суспільства запобігати і протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам його функціонуванню і розвитку. Така здатність визначається, окрім усього іншого, рівнем єдності суспільства, сформованості в його межах громадянської національної спільноти з загальною ідентичністю, спільними цінностями та метою» [7, 39].

Традиції постмодерну, які міцно закріпилися в соціально-філософському дискурсі, вимагають враховувати ту обставину, що «різниця між «своїм» і «чужим», «нами» й «ними» залежить від того, хто і як цей поділ уявляє або як про це пише» [2]. Так, у багатьох випадках

виникає суперечність між забезпеченням політичної безпеки держави та соціальної безпеки її народу/населення, громадянського суспільства загалом чи окремих верств населення [17].

Екстраполюючи цей аспект на проблематику безпеки у вимірі її сприйняття певним «зацікавленим» актором, необхідно одразу вказати на істотну суб'єктивну складову, яка є іманентно присутньою щонайменше на суспільно-психологічному та суміжному рівнях [11-12]. Так, наприклад, американський безпекознавець Р. Джексон вважає, що національною безпекою є раціональний страх, який виникає внаслідок існування в оточенні інших держав, що «озброєні та недостатньо цивілізовані можуть стати причиною збитків, руйнувань і навіть загибелі даної країни, якщо їх сила буде застосована проти нас та перевершить наш захист». Американський міжнародник А. Уолферс у фундаментальній праці «Розбіжність та співпраця» вивів своєрідну «максиму»: «Безпека в об'єктивному плані відображає відсутність загроз базовим цінностям суспільства, у суб'єктивному плані – відсутність страху, що ці цінності можуть бути піддані руйнації» [19].

У контексті домінуючої нині в суспільствознавстві «постнекласичної» парадигми, теоретико-методологічна база, яка вбачається перспективною для соціологічних досліджень безпеки, може бути визначена як соціально-історична. (На думку її представника І. Валерстайна, еволюція суспільств має тлумачитися як виникнення та згасання історико-соціальних систем.)

Одночасно соціально-історична методологія має залишатися також контекстною (середовищною). Адже фокусом її пізнавального інтересу є багатосторонні та багаторівневі взаємини певних колективних соціальних акторів з різноманітним контекстом – національних та міжнародних, локальних і глобальних, дружніх і ворожих, тих, що забезпечують та поглинають ресурси. З методологічної точки зору істотним є те, що контекст тлумачиться не як аморфне та нерухоме середовище (що було ха-

рактерним для «класичної» парадигми), а й як сукупність інших акторів і їхніх зв'язків, що є середовищем лише стосовно досліджуваного соціального актора.

Висновки

Сучасна проблема забезпечення безпеки як проблема переважно соціально-політичного характеру дедалі більше доповнюється також соціально-культурною складовою. Це пов'язано як із процесами становлення та розвитку постіндустріального суспільства (або «суспільства ризику» за У. Бекком), так і з ускладненням соціального буття в цілому.

У суспільствознавчих дискурсах дотепер не вщухають суперечки про природу безпеки та про предмет безпекових досліджень. Це пояснюється передусім тим, що базова категорія «безпека» та базове поняття «національна безпека» є міждисциплінарними, синтетичними категорією/поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук. А це змушує досить широко тлумачити дану категорію. Загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного суспільствознавчого визначення категорії «безпеки» поки не існує.

Національна безпека як «видова» суспільствознавча категорія є ключовою складовою концепту «безпеки», однак сама категорія «безпеки» імпортується в соціологічну науку з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, зі сфери політичних наук (де категорія «безпеки» поряд з категорією «національний інтерес» займає центральне місце), а з іншого – з воєнних наук. Логіка відповідної «герменевтичної еволюції» категорії «безпеки» полягає в науковій рефлексії, що відображає процес нарощування соціальних ознак безпеки: від первинного розуміння подвійної – соціополітичної та соціогуманітарної – природи безпеки до соціальних домінант і пріоритетів сучасної національної безпеки.

Національна безпека для різних верств суспільства будь-якої держави об'єктивно однакова. В її основі лежить державна функція захисту своїх грома-

дян, незалежно від їхнього соціального, майнового, національного чи релігійного статусу. Тим самим вона захищає свій національний суверенітет. Однак із суб'єктивного боку, загалом не існує єдиного розуміння безпеки, адже кожний соціальний суб'єкт, включений у той чи інший спосіб у суспільні процеси забезпечення «національної безпеки», відрізняється від інших відповідно до власного становища та бачення проблем безпеки. (Відповідно, однією з вимог до здійснення ефективної політики безпеки є постійний «соціальний моніторинг», що супроводжується політичними кроками та прийняттям ефективних рішень.)

Загалом можна стверджувати, що «соціологія (національної) безпеки» –

дисципліна відносно нова. Однак, як уже зазначалося, і «наука про безпеку» («сек'юритологія») – як міждисциплінарна сфера знань – поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної теоретико-методологічної бази та стрункої структури. Про це переконливо свідчить велика кількість нині існуючих визначень національної безпеки та її предметних сфер, що принципово відрізняються одне від одного як за семантикою предмету, так і за загальним змістом. Як і в будь-якій молодій науковій дисципліні, що швидко розвивається, у дослідженнях національної безпеки багато що ще слід осмислити, класифікувати, ранжувати, а головне – надати чіткість базовим поняттям.

Список використаних джерел

1. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
2. *Грицяк Я.* Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 11-33.
3. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. *Данильян О. Г., Дзюбань О. П., Калиновський Ю. Ю., Моїсеева Н. І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах – Х., 2004. – 276 с.
5. *Енциклопедія Сучасної України* / [ред. кол. І. М. Дзюба та ін.]. – К., 2003. – Т. 2. – 872 с.
6. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования – 1997. – № 4. – С. 6-32.
7. *Колодій А.* Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16-19 вересня, 2004 р. – К.: Стило, 2004. – С. 39-61.
8. *Манилов В. Л.* Безопасность в эпоху партнерства. – М.: Терра, 1999. – 364 с.
9. *Полтораков А. Ю.* Политико-системные аспекты безопасности пост-индустриального общества // Национальная безопасность (РФ). – 2009. – № 2. – С. 18-23.
10. *Полтораков О.* Українська ідея: ціннісні пріоритети розвитку в цивілізаційному контексті // Pro Futuro – Для майбутнього. – 2013. – № 1. – С. 60-63.
11. *Полтораков О. Ю.* «Дилеми безпеки» через призму співвідношення об'єктивної та суб'єктивної складових // Стратегічна панорама. – 2009. – № 4. – С. 35-40.
12. *Полтораков О. Ю.* Статус національної безпеки України в системі соціально-політичних

References

1. *Bek, U.* (2000) Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu. [Risk Society. Towards a New Modernity] – Moskva : Progress-Traditsiya [in Russian].
2. *Grytsyak, Ya.* (2000) Dilemy ukrayinskogo natsyotvorennya, abo sche raz pro stare vyno u novyh mihah [Ukrainian Nation-Building Dilemmas or once more on old wine in new wineskins] // Ukrayinskii gumanitarnii oglyad. [Ukrainian Humanitarian Review] – Kyiv – Vyp. 4 [in Ukrainian].
3. *Gumboldt, V.* (1884) Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. [Selected Works on Linguistics] – Moskva : Progress [in Russian].
4. *Danilyan, O. G., Dzoban, O. P., Kalinovskiy, Yu. Yu., Moiseeva, N. I.* (2004) Natsionalna bezpeka Ukrayini v etno-mentalnomu ta mizhnarodnomu vymirah [National Security of Ukraine in Ethnomenal and International Dimensions] – Kharkiv [in Ukrainian].
5. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny* [Encyclopedia of Contemporary Ukraine] (2003) / red. kol. I. M. Dzyuba et al. – Kyiv. [in Ukrainian]
6. *Inglhart, R.* (1997) Postmodern: menyayushchiesya tsennosti i izmenyayushchiesya obshchestva [Postmodern: changing values and transforming societies] // Politicheskije issledovaniya [Political Studies] – #4 [in Russian].
7. *Kolodiy, A.* (2004) Natsionalna ednist i patriotizm yak chynnyky natsionalnovoї bezpeki [National Unity and Patriotism as Factors of National Security] // Natsionalna bezpeka Ukrayini. [National Security of Ukraine] Konferentsiya ukrayinskih vipusknikov program naukovogo stazhuvannya u SShA. 16-19 veresnya, 2004 r. – Kyiv: Stilos [in Ukrainian].
8. *Manilov, V. L.* (1999) Bezopasnost v epohu partnerstva. [Security in Partnership Epoch] – Moskva: Terra [in Russian].
9. *Poltorakov, A. Yu.* (2009) Politiko-sistemnye aspekty bezopasnosti post-industrialnogo obshchest-

- пріоритетів // «Гілея (науковий вісник)»: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 282-287.
13. *Tarasenko O.* Соціум. Альманах соціальної історії // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 224.
14. *Фуко М.* Археология знания – СПб. : Гуманитарная Академия, 2004. – 416 с.
15. *Фуко М.* Порядок дискурса // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
16. *Шаповаленко М.* Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення) // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16-19 вересня, 2004 р. – К. : Стило, 2004. – С. 13-23.
17. *Fletcher G. P., Ohlin J.D.* Defending Humanity: When Force Is Justified and Why. – NY: Oxford University Press, 2008. – 288 p.
18. *Sztompka P.* Socjologia. Analiza społeczeństwa. – Kraków : Znak, 2002. – 653 s.
19. *Wolfers A.* Discord and Collaboration: Essays on International Politics. – The Johns Hopkins Press, 1962. – 312 p.
- va [Political-System Aspects of Post-Industrial Society Security] // Natsionalnaya bezopasnost [National Security] – #2 [in Russian].
10. *Poltorakov, O.* (2013) Ukrainska ideya: tsinnisni prioriteti rozvytku v tsivilizatsionomu konteksti [Ukrainian Idea: value priorities of development in civilization context] // Pro Futuro – Dlya maybutnjogo. #1 [In Ukrainian].
11. *Poltorakov, O. Yu.* (2009) «Dilemi bezpeki» cherez prizmu spivvidnoshennya obektivnoyi ta subektivnoyi skladovyh [“Security Dilemmas” through the prism of co-relation of objective and subjective parts] // Strategichna panorama. [Strategic Panorama] #4 [in Ukrainian].
12. *Poltorakov, O. Yu.* (2010) Status natsionalnoyi bezpeky Ukrayiny v sistemi sotsialno-politichnyh priorytetiv [Status of National Security of Ukraine in the system of social-political priorities] // «Gileya (naukovyy visnyk)»: Zb. nauk. pr. – Kyiv. – Vyp. 33 [in Ukrainian].
13. *Tarasenko, O.* (2003) Sotsium. Almanah sotsialnoyi istoriyi [Sotsium. Almanach of social history] // Ukrayinskiy humanitarniy oglyad. [Ukrainian Humanitarian Review] – Kyiv. – Vyp.9 [in Ukrainian].
14. *Fuko, M.* (2004) Archeologiya znaniya [Archeology of knowledge] – Sankt-Peterburg: Gumanitarnaya Akademiya [in Russian].
15. *Fuko, M.* (1996) Poryadok diskursa [Order of Discourse] // Fuko M. Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti – Moskva: Kastal [in Russian].
16. *Shapovalenko, M.* (2004) Perversiyi natsionalnoyi bezpeki v umovah politichnoyi transformatsiyi Ukrayini (deyaki teoretichni prypushchennya) [Perversions of national security in conditions of political transformation of Ukraine] / Natsionalna bezpeka Ukrayiny. [National Security of Ukraine] Konferentsiya ukrayinskykh vypusknikov program naukovogo stazhuvannya u SShA. 16-19 veresnya, 2004 r. – Kyiv: Stilos [in Ukrainian]
17. *Fletcher, G. P., Ohlin, J. D.* (2008) Defending Humanity: When Force Is Justified and Why. – Oxford University Press.
18. *Sztompka, P.* (2002) Socjologia. Analiza społeczeństwa. [Sociology: analysis of society] – Kraków: Znak [in Polish].
19. *Wolfers, A.* (1962) Discord and Collaboration: Essays on International Politics – The Johns Hopkins Press.